

**Голові спеціалізованої вченої ради ДФ 47.053.005
у Рівненському державному гуманітарному університеті**

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора філософських наук, доцента Шкіль
Світлани Олександрівни на дисертацію Ричко Вікторії Юріївни
«Почаївська лавра: її історична роль та етнічна ідентифікація у
сучасному українському суспільстві», подану на здобуття наукового
ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 – релігієзнавство**

На початку XXI століття релігія повертається в публічне сферу, стає в цілому більш впливовою. Особливе значення у цих процесах мають розвиток релігійного фундаменталізму та протидія йому як дві важливі тенденції для сучасної релігійності, для релігійної сфери, для релігійно-етнічної ідентичності. Головним осередком релігійного фундаменталізму в Україні сьогодні стала Почаївська лавра. У історії цього впливового монастиря були певні передумови для того, щоб сьогодні він був центром фундаменталізму взагалі та російського фундаменталізму зокрема. Разом із тим, у його історії були також цілком інші тенденції, і сьогодні Почаївська лавра може та повинна бути впливовим центром нормативної для православної традиції помірковано консервативної релігійної культури. Ми хотіли б відразу відмітити, що нічого наперед заданого не існує в історії релігії взагалі та історії українського християнства зокрема. Наприклад, Володимирський собор у Києві будувався як яскравий символ імперської культури, однак став символом незалежної української православної церкви. Майбутнє є відкритим до різноманітних можливостей і наявність сьогодні саме таких, а не інших трансформацій релігійно-етнічної ідентичності Почаївської Лаври є плід свідомих зусиль окремих особистостей, інституцій, світових релігійних центрів, релігійних рухів тощо. Однак, при творенні нових типів релігійно-етнічної ідентичності сьогодні вірні та інституції враховують минуле

Почаївської лаври, спираються на ті чи інші риси монастирської культури минулого. Представлена дисертація фактично ставить питання не тільки про те, як можливе стримування та замирення войовничих проявів почаївського фундаменталізму, як-то мобілізація вірних до «останньої війни добра і зла». Дисертація формується намаганням дати відповідь на питання про можливість Почаїва відіграти позитивну роль в історії змін релігійно-національної ідентичності України. Якщо ми подивимося на сучасні Грецію або Грузію, то для нас стає очевидним, що якими б не були історичні виклики для нації та православ'я, природним симбіоз національного громадянського суспільства, етносу як цілому з одного боку та православної помісної церкви цілком можливі. Навіть у часи коли у Греції та Грузії церкви не були формально автокефальними, сплав національного та релігійного не вдалося зруйнувати. У Грузії в XIX столітті та на початку XX століття російський релігійний імперіалізм та шовінізм насаджували русифікацію, однак ці зусилля зазнали поразки, і нове релігійно-культурне відродження привело Грузинську церкву до автокефалії, спочатку невизнаної, потім визнаної умовно, потім безумовно визнаної. Національне та релігійне злилися у ідентичності грузин до повної нерозривності. Також прикладом єдності національного та релігійного може бути ситуація у Греції, де ще й існує повна єдність з державою, оскільки церква є не лише автокефальною помісною церквою, яка є душею грецької нації, але є і державною церквою. В українських умовах такого роду приклади релігійно-етнічної самоідентифікації мало згадувані через хибне побоювання звинувачень у церковному націоналізмі. Російське православ'я усі прояви симбіозу в Україні національного та релігійного, державного і релігійного вважає хворобливим проявом церковного націоналізму і навіть нацизму. Наприклад, один із кращих студентів Київської Духовної Академії УПЦ МП у своїй магістерській роботі у 2020 році написав наступну тезу серед своїх висновків: «Универсализация генотеизма, которая присутствовала в нацистской идеологической программе, сейчас ярко проявляется в этнофилетизме церквей, в частности в Украине на примере ПЦУ» (Іван

Грицан. «Антропологічний аспект нацистської ідеології: християнське осмислення», с. 101). Такі звинувачення, які не мають під собою жодної доказової бази типові у дискурсі Московського патріархату для представлення відносин національного і релігійного, етнічного і православного, якщо мова йде про Україну. Якщо мова йде про Україну, то ідеалом пропонується не бачена в історії православних народів повна сепарації національного та релігійного, представлення православ'я як універсальної реальності без всяких національних або етнічних рис. І при цьому всі, навіть найрадикальніші форми зростання національного та релігійного, державного і церковного вітаються, якщо мова йде про Росію. Така «ідеологія подвійних стандартів» є явищем парадоксальним, оскільки плекання всіх форм єдності національного та релігійного в Росії мало привести до думки про можливість легітимності хоча б деяких форм симбіозу релігійного і національного в Україні. Але чим більшим є злиття релігійного з національним та державним у Росії, тим більшої чистоти вимагають від українського православ'я. Підкреслимо, що якби сучасне українське православ'я було фундаменталістичним, то ще можна було б хоч якось висувати претензії щодо втрати універсального характеру православ'я через його симбіоз із національним, етнічним, державним життям. Але українське православ'я різко протистоїть фундаменталістичним тенденціям, намагається у всьому бути діалогічним та універсальним православ'ям. Сьогодні українське православ'я є вселенським за змістом, національним за формами. Такий збалансований універсалізм проповідується ПЦУ як «відкрите православ'я». Відповідно до усіх окреслених реалій крайньої гостроти набуває протистояння російського релігійного фундаменталізму, активно нав'язується Почаїву та Почаївом, з одного боку та українського відкритого православ'я, що дуже обережно продумано і збалансовано вносить етнічні та національні риси у формальні та зовнішні прояви православ'я з іншого боку. Звичайно, що у такому протистоянні винна виключно та сторона, яка прийняла ідеї фундаменталізму та зробила їх принципами власної практики.

Відмітимо, що почаївська фундаменталістична субкультура є занадто радикальною навіть для Московського патріархату. Не раз погляди сучасного керівництва Почаївської лаври та її ченців ставали предметом критики з боку офіційних та неофіційних речників РПЦ та УПЦ МП, богословів, релігійних філософів. Критика ця відбувалася з позицій загальних для всього православ'я цінностей і принципів, канонів та передання. Дійсно, навіть при панівному фундаменталістичному тренді у сьогodнішній офіційній риториці РПЦ, всеодно світогляд почаївських ченців є своєрідним духовним екстремізмом. Багато рис теорій та практик почаївського чернецтва сьогодні ближчі до ісламського фундаменталізму та радикалізму, ніж до вселенського православ'я як воно є вираженим у світогляді представників Константинопольського патріархату та більшості помісних православних церков, або як воно постулюється у загальноприйнятому світогляді керівників РПЦ та її вірних.

Детальний аналіз особливостей історичних та сучасних трансформацій ідентичності почаївського монастиря доводить, що Почаївська лавра має власний унікальний статус не лише сьогодні через особливий фундаменталізм, але була унікальною у минулому з багатьох причин. Дійсно, у минулому Почаївська лавра була значним явищем у релігійній культурі українського народу, як у часи її розвитку як православного монастиря, так і під час її існування як унійного релігійного осередку. Зокрема, Почаївська лавра ставала центром зусиль з українізації православ'я з боку національно орієнтованого священства, інтелігенції та простих мирян між двома світовими війнами. Насадження російської релігійної культури мало великий, але не абсолютний вплив, і Почаївська лавра була центром релігійного життя українства ще більше, ніж інструментом впливу російського православ'я. Універсальний вимір православ'я практично завжди допомагав у становленні форм релігійно-етнічної ідентичності, у формуванні особливої національної культури. Лише на початку свого активного розвитку за часів Іова Почаївського, Лавра мала позиції яскраво фундаменталістичні, поєднанні з

етнічно-українськими. Це цікавий феномен, який доводить теоретичну можливість такого співіснування і сьогодні. Але, як цілком слушно доводить у своїй книзі «Криза та реформа» владика Борис Гудзяк, фундаменталістичні прояви у православ'ї кінця XVI і початку XVII століття мали численні суперечливі наслідки для історії українського християнства. Навіть при поєднанні з активною соціальною і просвітницькою діяльністю, при намаганнях поєднати народне і релігійне, універсальне та національне, фундаменталізм у часи раннього модерну не спрацював так, як про це мріяли його проповідники та послідовники.

Почаївська лавра займає особливе місце в історії українського народу саме через боротьбу етнічних ідентичностей. Релігійна і національна конкуренція у модерний час вимагала від українців або асимілюватися, або віднайти власні святини та символи самотності. Перш за все, Лавра стала таким символом, що дозволяв українцям підкріплювати усвідомлення власної відмінності від поляків. Це було надзвичайно важливо для всієї Правобережної України, і про це не можна забувати сьогодні, коли поляки вже не так рясно представлені на окресленій території. По-друге, сама наявність такої другої Лаври в Україні підвищувала самооцінку українців, навіть якщо російський уряд розраховував на русифікаторський ефект від надання статусу Лаври Почаїву. У Росії власне повноцінною Лаврою була Троїце-Сергіїва лавра, заснована Сергієм Радонежським. Звичайно, вона існувала завдяки культу самого преподобного Сергія, який до кінця XX століття був єдиним канонізованим святим у цій лаврі. Зазначимо, що типологічно Троїце-Сергіїва Лавра схожа з Почаївською Лаврою та не може наблизитися до того великого ансамблю святих, який є у Києво-Печерській лаврі. Надання статусу Лаври монастирю Олександра Невського у Санкт-Петербурзі взагалі було політичним рішенням, яке так і не було легітимізоване через народну рецепцію. Відповідно, у свідомості народу в Російській імперії було три Лаври, дві з яких були в Україні. І це не могло не підвищувати самооцінки українців, формуючи у них впевненість у власному праві на самостійне

існування в історії, стимулюючи розвиток уявлень про особливе покликання України в історії православ'я, провокуючи появу уявлень про особливу обраність українського народу як покликаного до особливої відповідальності за долю православної церкви.

Сьогодні сама наявність в Україні двох історичних лавр вже є стимулом для зростання впевненості в майбутньому як українського православ'я, так і українського народу. Рішення про надання статусу лаври Святогірській обителі на сході України зараз проходить народну рецепцію і ще важко сказати, чим ця рецепція завершиться. Очевидно, що відверто проросійський монастир на сході мав би закріпити фундаменталістичний світогляд у всіх лаврах на території сучасної України. Численні заходи типу літніх всеукраїнських хресних ходів з Почаїву та з Святогірської лаври до Києву мали б сприяти впливу ідей «русміра» через використання потужної символіки лавр. Слід розуміти, що важливою є прив'язка цих хресних ходів до дати Хрещення Русі. При цьому це Хрещення Русі тлумачиться як історичний вибір князем Володимиром на користь особливої східної православної цивілізації, яка протистоїть Європі. Факт, що це був акт входження у спільний європейський цивілізаційний простір ігнорується сучасними ідеологами «русміра». Вони також наголошують, що антизахідний (у їх інтерпретації) історичний вибір князя Володимира ніхто не має право змінити. Руйнування всіх цих ідеологічних і пропагандистських штампів повинно не дати закріпитися їм у якості основи для нових міфів, чого б хотіли ідеологи РПЦ взагалі та Почаївської лаври зокрема. Фактично ми вступаємо у часи, коли надзвичайно високого ступеня розвитку набувають проросійські спекуляції історичним минулим лавр в Україні, їх сучасним статусом та їх ідентичностями. Критичний аналіз дискурсу, який продукується Почаївською лаврою сьогодні є надзвичайно важливим та здійснений у дисертації на високому теоретичному рівні. Деконструкція проросійських міфів, які існують щодо минулого лаври, щодо її сьогоднішньої ідентичності як єдиноможливої – все це надзвичайно потужне досягнення дисертації. Авторка вміло

використовує порівняльний аналіз, відкриваючи нові сенси відомих та невідомих сюжетів завдяки широким порівнянням у діахронічному та синхронічному вимірах. Підкреслимо, що без порівняльного аналізу сама по собі релігієзнавча герменевтика не була б достатньою для успішного досягнення мети дисертації та виконання поставлених завдань. Для порівняльного аналізу авторці були необхідними енциклопедичні знання з історії та сьогодення православного християнства та історії релігії взагалі, гострий розум для влучних суджень та вміння постійно аргументувати фактами власне бачення. Дисертантка проявляє себе як самостійна дослідниця, особливо у першому та третьому розділах дисертації. Але і комплексний огляд історії трансформацій ідентичності Почаївської лаври, здійснений у другому розділі, є прикладом хорошої наукової роботи. В цілому представлене дослідження є гідним для продовження та видання його розширеного варіанту в якості одноосібної наукової монографії.

Будь яка дисертація не позбавлена певних недоліків, і уважне прочитання тексту дослідження спонукає нас до деяких зауважень і побажань.

1. Слід було б детально зупинитися на причинах того, чому саме у східних слов'ян лаври набули такого величезного символічного значення, чого не сталося в Антіохійському, Олександрійському та Єрусалимському патріархатах.

2. На наш погляд, прикладом для слов'янських лавр стали не історичні лаври Близького Сходу, а чернеча республіка на Афоні. Слід було б дати пояснення такого роду лінії спадковості з релігієзнавчої перспективи.

3. Цікавим для релігієзнавства є наратив про спасіння Почаївської Лаври Богородицею від турецького нападу. Наскільки у цьому культурі виступають елементи, які б споріднювали Почаїв з Києвом та Константинополем, як містами, що мали аналогічний захист від навал представників інших релігій. При цьому саме Почаїв став тим місцем, де зупинилася турецька експансія в Україні, місцем, де Богородиця виявила особливу свою прихильність до православних українців. Нас цікавить, якими є спільні, а якими є відмінні риси

релігійного мислення з приводу спасіння Почаїва та спасіння інших духовних центрів православ'я.

4. Почитання відбитків людських та медвежих слідів на каменях є одним з культів, що сягає своїми коренями часів первісно-общинного ладу. Наскільки вірогідним є існування на території Почаїву культів дохристиянських, пов'язаних із шануванням відомої «стопочки» - відображення ноги на камені та джерела, пов'язаного з цим відображенням? Чи існують ще десь аналогічні поєднання культу відображень у камені із наявністю чудотворного джерела?

5.3 VI століття на православному Сході стала широко застосовуватися практика записів чудес, які ставалися з паломниками під час відвідування святинь монастирів. Нещодавно були видані записи XIX століття, зроблені у Троїце-Сергіївій Лаврі. Чи існують подібні записи стосовно чудес у Почаївській лаврі? Якщо вони є, то чим вони є цікавими для релігієзнавчої науки?

6. Якими можуть бути рекомендації дисертантки у випадку, якщо проросійський фундаменталізм Почаївської лаври буде радикально посилюватися?

7. Наскільки подоланню проросійського фундаменталізму могли б сприяти заходи із розвитку зв'язків з чернечими осередками різних православних народів?

8. Чи може зухвале нехтування заходами безпеки під час теперішнього карантину стати приводом для вимушеного закриття Почаївської лаври, аналогічного до закриття, яке мало місце з Києво-Печерської лаврою навесні? Чи ж центральна і місцева влади ніколи не закриватимуть Почаївську лавру, оскільки вона є місто-формуєчим підприємством та не може бути зачинена через боязнь протестів? Наскільки великою є залежність місцевої влади від керівництва Почаївської лаври? Наскільки пропаганда проросійського фундаменталізму в Почаївській лаврі сьогодні впливає на політичний вибір місцевого населення та на політичні симпатії всіх вірних УПЦ МП?

Уважне вивчення дисертації та публікацій авторки дослідження дозволяє зробити висновок про те, що мета і завдання роботи виконанні, наукова новизна досягнута і всебічно обґрунтована. Дисертаційне дослідження має значний евристичний потенціал та може бути використане у подальшому в науці як самою авторкою, так і іншими науковцями. Матеріали дисертації були широко апробовані на численних авторитетних конференціях. Дисертація має велике теоретичне і практичне значення для українського релігієзнавства, а матеріали останнього розділу мають бути обов'язково оприлюднені у зарубіжних релігієзнавчих журналах англійською мовою через їх високу цінність та актуальність.

Все вищесказане дозволяє зробити загальний висновок, що дисертаційне дослідження **Ричко Вікторії Юріївни «Почаївська лавра: історична роль та етнічна ідентифікація у сучасному українському суспільстві»** є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням актуальної для релігієзнавства проблемами, є виконаним на належному науково-теоретичному рівні та має велике практичне значення. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 167, та «Вимогам до оформлення дисертації», затвердженим наказом МОН України від 12.01.2017 № 40, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 – релігієзнавство.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри філософії

Національного університету біоресурсів

і природокористування України

С. О. Шкіль

